

Otto Meri

Lakimies
3–4/2023
s. 560–564

Lain ja hyvän tavan vastaiset sopimukset – Sopimusoikeudellinen tutkimus kiellonvastaisista oikeustoimista ja niiden oikeusvaikutuksista

Tapahtuipa kerran Ruotsissa, ei niin kovin kauan aikaa sitten, että erään yhden yön romanssin jälkeen nainen tuli raskaaksi. Saatuaan tiedon asiasta mies ehdotti, että maksaisi naiselle korvauksen, jos tämä teettäisi abortin. Harkittuaan asiaa nainen päätti tarttua tarjoukseen ja teetti abortin. Kun hän pyysi mieheltä sopimuksen mukaista korvausta, mies kieltäytyi maksamasta. Saadakseen korvauksen nainen nosti kanteen, jolla hän vaati miestä maksamaan sovitun korvauksen. Millä tavalla tuomioistuin reagoi naisen vaatimukseen?

Sopimus on siviilioikeuden keskeisimpiä käsitteitä. Sopimus on määritelty kahden toisiansa edellyttävän oikeustoimen yhdistelmäksi. Sopimuksella osapuolet velvoittautuvat toimimaan sopimuksessa määrätyllä tavalla. Sopimukset ovat läsnä kaikkialla. Yksistään väitöstilaisuuden järjestäminen edellyttää useiden sopimusten tekemistä.

Sopimukset luovat vakautta ja ennustettavuutta ihmisten keskinäiseen kanssakäymiseen. Toimivaa yhteiskuntajärjestystä ei olisi mahdollista kuvitella ilman sopimuksia. Sopimusvapaus muodostaa perustan hyödykkeiden vapaaseen vaihdantaan pohjautuvalle länsimaiselle markkinatalousjärjestelmälle. Sopimusten merkitys perustelee tarvetta niiden tieteelliselle tutkimiselle.

Monet tuntevat sopimusten sitovuutta koskevan *pacta sunt servanda* -periaatteen. Tämän ohella sopimusvapaus on siviilioikeuden kantavia periaatteita. Sopimusvapaus on edellytyksenä sopimusten sitovuudelle. Yksilö, joka vapaasta tahdostaan solmii sopimuksen, samalla hyväksyy, että sopimus sitoo häntä.

Sopimusvapaus ei ole rajoituksetonta. Jo antiikin Roomassa tunnettiin erilaisia sopimusvapauden rajoituksia. Naiset, lapset ja orjat eivät saaneet tehdä sopimuksia. Roomalaisen oikeuden mukaan kiellettyjä olivat myös sopimukset, jotka liittyivät vakaviin rikkomuksiin, kuten varastamiseen tai ihmisen surmaamiseen. Yhteiskunnat ovat kehittyneet antiikin Rooman ajoista, mutta sopimusvapautta rajoitetaan yhä edelleen kaikissa tuntemissamme oikeusjärjestyksissä.

Väitöskirjani Lain ja hyvän tavan vastaiset sopimukset käsittelee sopimuksia, jotka on tehty sopimusvapaudelle asetettujen rajoitusten vastaisesti. Ajatus kiellon vastaisten sopimusten tutkimisesta syntyi erään lomamatkan yhteydessä hotellin uima-altaalla, kun luin *Erkki Aurejärven* ja *Mika Hemmon* Velvoite-

* Otto Meri, OTT, VT. Lectio praecursoria Helsingin yliopistossa 21.1.2023 pidetyssä väitöstilaisuudessa, jossa kirjoittaja puolusti väitöskirjaansa Lain ja hyvän tavan vastaiset sopimukset – Sopimusoikeudellinen tutkimus kiellonvastaisista oikeustoimista ja niiden oikeusvaikutuksista.

oikeuden oppikirjaa. Teoksessa todetaan, ettei oikeusjärjestys suhtaudu johdonmukaisesti kiellon vastaisiin suorituksiin. Näitä tilanteita ei ole säännelty yhtenäisesti, eikä oikeuskäytännössä ole muotoutunut selkeitä linjoja. Systemaattinen oikeustieteellinen tutkimus näiden rajoitussäännösten siviili-oikeudellisista seuraamuksista olisi tarpeen. Väitöskirjani on vastaus esitettyyn pyyntöön.

Tutkimuksessani selvitän sitä, mikä tekee sopimuksesta lain tai hyvän tavan vastaisen ja minkälaisia oikeusvaikutuksia kiellon vastaisuudesta seuraa. Toisin sanoen kysymys on siitä, millä tavalla sopimuksen lain tai hyvän tavan vastaisuus vaikuttaa sopimuksen osapuolten oikeuksiin ja velvollisuuksiin. Pakottavien säännösten määrän kasvaessa myös mahdollisuus kiellon vastaisten sopimusten tekemiselle kasvaa. Tuomioistuinratkaisuille asetettujen vaatimusten näkökulmasta on tärkeää, että kiellon vastaisten oikeustoimien oikeusvaikutukset ovat mahdollisimman ennakoitavia ja selkeitä.

Tutkimus on lainopillinen. Pyrin selvittämään, miten voimassa oleva oikeus suhtautuu lain ja hyvän tavan vastaisiin oikeustoimiin. Suomessa ei ole yleistä lain ja hyvän tavan vastaisten sopimusten oikeusvaikutuksia koskevaa säännöstä toisin kuin esimerkiksi Norjassa ja Tanskassa. Systemaattisen kokonaiskuvan saamiseksi väitöskirjassa perehdytään lain ja hyvän tavan vastaisia sopimuksia koskeviin tuomioistuinten ratkaisuihin, joissa ilmiöön liittyviä oikeusnormeja on sovellettu ja kehitetty edelleen.

Kysymystä kiellon vastaisista sopimuksista ja niiden oikeusvaikutuksista tarkastellaan Pohjoismaiden välillä. Kulttuurien samankaltaisuus ja 1900-luvun alun yhteispohjoismainen sopimuslainsäädännön valmistelu antavat vahvat perusteet tutkia lain ja hyvän tavan vastaisia sopimuksia ja niiden oikeusvaikutuksia Pohjoismaiden välillä. Tutkimuksessa havaitaan, että Pohjoismaiden välillä on eroja sopimusvapauden toteutumisen laajuudessa. Erityisesti Ruotsissa ja Norjassa kiellon vastaisiin oikeustoimiin liittyvät moraalissävytteiset oikeusnormit ovat saaneet väistyä perus- ja ihmisoikeuksien tieltä.

Suomalaisessa oikeuskäytännössä ja -kirjallisuudessa lain ja hyvän tavan vastaisia oikeustoimia on vakiintuneesti käsitelty yhdessä. Korkeimman oikeuden ratkaisukäytännössä on todettu, että lain ja hyvän tavan vastaisia oikeustoimia ja sopimusehtoja on yleisesti pidetty pätemättöminä. Tutkimuksessani olen pitäytynyt vakiintuneessa tavassa käsitellä ilmiöitä yhdessä kuitenkin tiedostaen, että niiden välillä on myös merkittäviä eroja.

Sopimusvapautta rajoittavat ensinnäkin kirjoitetun lain pakottavat säännökset. Lainsäätäjä on katsonut yhteiskuntapoliittisilla perusteilla tarpeelliseksi rajoittaa yksityisten sopimusvapautta. Sopijapuolilla ei ole valtaa asettaa yksityisnormeja pakottavien säännösten vastaisesti. Esimerkkinä pakottavasta säännöksestä voidaan mainita asuinhuoneiston vuokrauksesta annetun lain 1 luvun 8 §:n 2 momentti: Ehto, jonka mukaan vuokralaisen on annettava suurempi kuin kolmen kuukauden vuokran määrää vastaava vakuus, on mitätön.

Sopimusvapauden rajoitukset voivat liittyä sopijapuolten ominaisuuksiin, sopimuksen muotoon tai sopimuksen sisältöön. Sopimuksen osapuolelta edellytetään oikeustoimikelpoisuutta. Lapset voivat tehdä sopimuksia vain hyvin rajoitetusti. Testamentti, avioehtosopimus ja kiinteistönkauppakirja taas ovat määrämuotoisia oikeustoimia. Jotta ne olisivat sitovia ja oikeudellisesti päteviä, ne on tehtävä lainsäätäjän määräämässä muodossa.

Tutkimukseni kannalta tärkeimmät sopimusvapauden rajoitukset liittyvät sopimuksen aineelliseen sisältöön. Sopimussisällön rajoituksilla pyritään suojelemaan sopimuksen heikompa osapuolta, kolmatta tahoja tai laajemmin yleistä etua.

Lainvastaisiin oikeustoimiin liittyy useita läheisilmiöitä, kuten valeoikeustoimet, lain kiertämiseksi tehdyt oikeustoimet ja oikeuden väärinkäytön kieltö. Näiden eri ilmiöiden välille ei ole aina helppo tehdä eroa. Yhteistä ilmiöille on se, että osapuolet pyrkivät sopimuksellaan jollain tavoin sivuuttamaan pakottavan lain säännöksiä. Tuomioistuimille ei ole ollut helppoa ratkaista tapauksia, joissa on ollut kyse sopimusjärjestelystä, johon liittyy piirteitä eri kiellon vastaisuuden ilmiöistä.

Lainvastaisia oikeustoimia on pidetty pätemättöminä. Sopijapuolten tekemän lainvastaisen oikeustoimen sijaan sovelletaan pakottavaa lain säännöstä. Oikeustoimen pätemättömyydestä seuraa pääsääntöisesti tehtyjen suoritusten palauttaminen tai niiden arvon korvaaminen. Tutkimuksessani havaitsin, ettei näin aina ole. Esimerkiksi kiinteistönkaupan mustan kauppahinnan tilanteessa osapuoli ei ole ollut oikeutettu saamaan takaisin maakaaren vastaisesti suoritettua mustan kauppahinnan osaa. Tutkimuksen yhtenä johtopäätöksenä on, että sen sijaan, että tuomioistuimet dikotomisesti jaottelevat sopimukset päteviin ja pätemättömiin, niillä olisi myös mahdollisuus sovittelua oikeustoimea. Sopimuksen sovittelulla voidaan saavuttaa osapuolten näkökulmasta tasapainoisempi ja oikeudenmukaisempi lopputulos.

Osapuolia sitovalta sopimukselta edellytetään pakottavan sääntelyn mukaisuuden lisäksi sitä, ettei sopimus ole hyvän tavan vastainen. Milloin sopimus sitten on hyvän tavan vastainen? Hyvän tavan vastaisuus voidaan määritellä käänteisesti hyvän tavan mukaisuuden kautta. Hyvä tapa toimia on yhteiskunnassa vallitsevien arvo- ja moraalikäsitteiden mukainen tapa toimia. 2020-luvun Suomessa terveen kansanmoraalin tunnistaminen on kuitenkin haastavaa, ellei peräti mahdotonta. Suomi on moniarvoinen yhteiskunta, jossa yksilöllisissä ja ryhmäkohtaisissa moraalisisissa arvoarvostelmissa on runsaasti hajontaa.

Hyvän tavan vastaisuuteen liittyvistä määritelmällisistä vaikeuksista huolimatta on vakiintuneesti katsottu, että esimerkiksi uhkapeleihin ja prostituutioon liittyvät sopimukset ovat hyvän tavan vastaisia. Lisäksi rikoksen tekemiseen velvoittavia oikeustoimia on pidetty hyvän tavan vastaisina.

Pohjoismaisissa tuomioistuimissa on viime vuosikymmeninä jouduttu ottamaan kantaa prostituutiota, hedelmöityshoitoja, postimyyntivaimoja, aborttia,

uskottomuutta ja tapaamisoikeuden rajoituksia koskeviin sopimuksiin. Eri Pohjoismaissa tehdyt ratkaisut ovat saattaneet olla erilaisia huolimatta kulttuurisista ja lainsäädännöllisistä samankaltaisuuksista.

Hyvän tavan vastaisia sopimuksia arvioitaessa on pääsääntöisesti noudatettu niin sanottua puuttumattomuusperiaatetta. Se tarkoittaa, että hyvän tavan vastaiseen sopimukseen perustuvaa saatavaa ei voida periä oikeusteitse. Oikeus-suojakeinot eivät ole yleensä käytettävissä myöskään jo suoritettujen maksujen takaisin saamiseksi edes siinä tapauksessa, että toinen osapuoli on jättänyt oman suoritusvelvollisuutensa täyttämättä.

Puuttumattomuusperiaatteen soveltaminen on saattanut johtaa yhden sopijapuolen hyötymiseen toisen kustannuksella. Tällaiseen yksipuoliseen hyötymiseen toisen kustannuksella on oikeusjärjestyksessä suhtauduttu torjuvasti. Perusteettoman edun palautusta koskeva oppi asettuikin määrättyissä tilanteissa puuttumattomuusperiaatteen kanssa yhteensovittamattomaan ristiriitaan.

Oikeustoimilain 36 §:n sovittelusäännöksen voimaantulon jälkeen oikeustoimen hyvän tavan vastaisuutta on mahdollista arvioida myös kohtuullisuuden näkökulmasta. Monissa sopimustilanteissa oikeustoimen sovittelu voi tarjota puuttumattomuusperiaatetta tasapainoisemman ja oikeudenmukaisemman lopputuloksen. Tutkimuksessani havaitsin, että muissa Pohjoismaissa puuttumattomuusperiaatteen merkitys on vähentynyt tuomioistuinten korostaessa Euroopan ihmisoikeussopimuksen 6 artiklassa turvattua oikeutta oikeudenmukaiseen oikeudenkäyntiin.

Tutkimukseni teoreettinen viitekehys rakentuu perus- ja ihmisoikeuksien ympärille. Väitöskirjassani selvitän, millä tavalla perus- ja ihmisoikeudet vaikuttavat lain ja hyvän tavan vastaisten oikeustoimien tulkintaan ja niiden oikeusvaikutusten määräämiseen. Kyse on siitä, voidaanko perus- ja ihmisoikeuksista saada tulkinnallista apua arvioitaessa sopimusvapaudelle asetettujen rajoitusten hyväksyttävyyttä. Erityisesti sopimuksen hyvän tavan vastaisuutta arvioitaessa kyse on moraalien ja perusoikeuksien välisestä jännitteestä.

Perusoikeuksien merkitystä yksityisoikeudessa on vakiintuneesti pidetty varsin vähäisenä. Perusoikeudet suojaavat ensisijaisesti yksilöä julkisen vallan perusteettomilta puuttumisilta. Perusoikeuksien oikeudellinen merkityssisältö on välittynyt varallisuusoikeyteen yksityisoikeudellisten säännösten kautta.

Perusoikeuksien vähäistä merkitystä varallisuusoikeyudessa haastamaan on kehittynyt näkemys perusoikeuksien horisontaalivaikutuksesta. Teorian mukaan perusoikeudet vaikuttavat myös yksilöiden välisissä sopimussuhteissa. Eduskunnan perustuslakivaliokunnan mukaan perusoikeuksien asema yhteiskunnan perusarvoina korostaa niiden merkitystä myös yksityisten keskinäisissä suhteissa.

Perusoikeuksien horisontaalivaikutuksen on tulkittu rajoittavan yksityisten oikeussubjektien sopimusvapautta. Perusoikeuksien on katsottu suojaavan yksilöä myös yksityisen sopimuskumppanin toteuttamilta perusoikeusloukkauksilta. Tällaisen sopimusvapautta rajoittavan vaikutuksen sijaan väitöskirjassani tutkin

mahdollisuutta tulkita horisontaalivaikutusta myös sopimusvapautta laajentavana ilmiönä. Tällöin perusoikeudet lisäävät yksilön sopimusvapauden suojan piiriä rajoittamalla sitä, milloin oikeustoimi voidaan katsoa lain tai hyvän tavan vastaisena sitomattomaksi. Erityisesti moraalisiin perustuva hyvän tavan mukaisuuden vaatimus saattaisi joutua väistymään tilanteissa, jossa sopimus liittyy läheisesti jonkin perusoikeuden suojaaman oikeuden käyttämiseen.

Väitöskirjassani esitän yhteiskunnan perimmäisten arvojen sitomista perus- ja ihmisoikeuksiin. Perus- ja ihmisoikeuksien voidaan katsoa ilmentävän yhteiskunnan perimmäisiä arvoja. Moraalikäsitysten sijaan perus- ja ihmisoikeudet tarjoavat vankemman perustan sopimusvapauden rajoituksille. Lainsäätäjä onkin perusoikeusuudistuksen yhteydessä todennut, että ”kansallisen identiteetin kannalta on tärkeää, että suomalaisen yhteiskunnan perustavanlaatuiset arvot kirjataan näkyviin valtiosääntöön”.

Vuoden 1995 perusoikeusuudistus kirkasti perusoikeuksien merkitystä oikeusjärjestyksen hierarkkisesti ylimpinä oikeusnormeina. Perustuslakivaliokunnan vuosikymmeniä ennen perusoikeusuudistusta tekemä tulkintaratkaisu siitä, etteivät lain ja hyvän tavan vastaiset oikeustoimet nauti oikeussuojaa, voidaan asettaa kyseenalaiseksi. Tuomioistuinten tehtävänä ei ole enää suojella lainkäyttäjää liikaamasta käsiään kiellon vastaisiin sopimuksiin vaan turvata yksilöiden perusoikeuksien toteutumista myös tilanteissa, joissa sopimus on jonkin kieltonormin vastainen.

Lain ja hyvän tavan vastaisia sopimuksia on tehty niin kauan kuin sopimusvapautta on jollain tavoin rajoitettu. Myös tulevaisuudessa kirjoitetun lain säännöksiä täydentämään tarvitaan yleisiä oikeusperiaatteita. Lainsäädäntö on aina siinä määrin aukollista, ettei kaikkia sopimusvapauden rajoituksia ole mahdollista nimenomaisesti säännellä. Moderni oikeusjärjestys ei kuitenkaan suojele valtiota yksilöiden lainvastaisilta ja moraalittomilta sopimuksilta, vaan tuomioistuinten ensisijainen tehtävä on oikeusturvan toteuttaminen. Moraalinen närkästyminen ei ole peruste yksilön perus- ja ihmisoikeuksien ohittamiselle tuomioistuimissa.

Palataan vielä kirjoituksen alussa esitettyyn kysymykseen siitä, miten tuomioistuin reagoi abortin teettäneen naisen vaatimukseen saada mieheltä tämän lupaama rahasumma. Ratkaisussaan Svean hovioikeus katsoi, ettei naisen vaatimus nauttinut oikeussuojaa. Hovioikeuden mukaan sopimus raskauden keskeyttämisestä oli hyvän tavan vastaisena pätemätön eikä sopimukseen perustuva vaatimus nauttinut oikeussuojaa. Abortin teettänyt nainen jäi ilman miehen lupaamaa korvausta. Oliko ratkaisu oikea, siihen pyrin väitöskirjassani antamaan vastauksen.